

Цанко Христов Дюзтабанов⁽¹⁾

Цанко Христов Дюзтабанов, или Цанката, както е наричан от всички в Габрово, е от стар и знатен чорбаджийски род. Той е роден на 13 май 1843 г. в Габрово от родители българи, православни. Баща му, Христо Цанков Дюзтабана, бил син на Кера Априлова, сестра на В. Е. Априлов и близък сродник на известните братя Мустакови; а дядо му по баща



бил известният чорбаджи Станю. Христо Ц. Дюзтабана е бил най-влиятелният чорбаджия в Габрово, след

1. Има един друг портрет на габровец с двуредно и закопчано сако, който от някои се предава като истински портрет на войводата Ц. Хр. Дюзтабанов. Този портрет обаче според показанията на брата на войводата, Васил Хр. Дюзтабанов, комуто го показвахме, няма нищо общо с портрета на войводата.

дядо Илия Видинлиев. Той е минавал през 50-те години и като един от най-просветените хора в Габрово. Христо Дюзтабанов е бил човек със силна воля, твърд характер и безстрашие дори пред силните на деня турци. Така на мюдюрина в Габрово в самия конак той не се е стеснил да каже право в очите, че е убиец, с риск да бъде застрелян на място. Занимавал се е с джелепчийство и закупуване на десетъка. От жена си Рада Досева, близка роднина на Николай Степанович Палаузов (сподвижника на В. Априлов), Христо Дюзтабана имал 9 деца - 4 момчета и 5 момичета, от които към 1876 г. останали живи 6 - две момчета и 4 момичета. От момчетата по-големият бил Цанката. Като малко дете и като ученик, Цанко Дюзтабанов се отличавал със своя затворен характер. Образоването му било такова, каквото габровското училище в началото на 60-те години е могло да даде - първоначално и трикласно. В чужбина не се е учили. В училището Дюзтабанов проявил особени дарби и силна памет. Уроците си никога не учили у дома, а от разказа на другарите си, когато биват вдигнати на урок; ако случайно той бивал вдигнат пръв, разбира се, не е могъл да каже нищо. Върху обаче се занимавал с четиво вън от учебната програма и четял всичко, което му попаднело под ръка.

Любими предмети на младия Дюзтабанов били чуждите езици. В началото на 60-те години (1860/1), когато свършва третия клас на класното училище, Цанката изучава вече турски, французки, италиански, гръцки, а към края на 60-те години той четял, пише и говорел тия езици, като изучава сам и руски език. Между другите учители на Дюзтабанов се знаят Тодор Бурмов, Никифор П. Константинов, Христо Костович, Никола Стефанов и Мехмед Емин от Карлово, един от най-добрите и опитни учител по турски език в Габрово.

Още на ученическата скамейка Дюзтабанов проявявал своя твърд характер и силна воля⁽¹⁾. Когато някои пък трябвало да бъдат наказани с бой - по онова време боят с пръчка по крака, ръце и задница бил едно от най-ефикасните средства при възпитанието и обучението - учителите на Цанката се нервирали, че от него

1. През 1861 и 1862 г., когато свършва училището, той се подписвал Цанко Христов Дюз.

"ох" и "олеле" не се изтръгвало.

За тази упорита воля и търпение говори и това, че когато веднъж другарите му искали да го измъкнат от чина против желанието му, той въпреки ударите с дивити по ръцете, не се пуснал да бъде изтеглен вън⁽¹⁾. Друг път бил хвърлен от другарите си от чардака на Дечковото училище чак на двора, но въпреки причинената болка, той не охнал. В боевете с камъни вземал участие всяко, ала като главатар на съмахленчетата си. Веднъж на Падало Дюзтабанов бил тъй силно ударен в главата, че много време стоял в несвист.

Когато постъпва в класното училище, затвореният му характер се очертава още по-рязко: той живеел, тъй да се каже, сам със себе си. Последният (III) клас на класното училище Дюзтабанов завършил през 1861/62 уч. година. След завършване на училището той се залавя с още по-голямо усърдие за самообразованието си, като помага и в работата на баща си. През 1863/65 г. Ц. Дюзтабанов прекарал много време в Севлиево, дето следил за по-правилната експлоатация на бащината си с 10 камъка воденица, която месечно донасяла повече от 6 000 оки зърнени храни, главно приходно перо за неговата издръжка впоследствие и тая на брата и сестрите му.

Прекараното време в Севлиево не било напразно. Ц. Дюзтабанов посещавал много често тамошния мюфтия, веш познавач на турските закони. Това той правил с единствената цел - да събира знания и по турското право, към което проявил голям интерес, не да става адвокат, а да му служи в неговата бъдеща обществена дейност, към каквато се подготвял. И следните години, когато отивал от Габрово в Севлиево, Ц. Дюзтабанов не забравял да се отбие при мюфтията, при когото като отличен законовед идвали от близки и далечни градове за съвет по заплетени давии⁽²⁾. За всяка фетфа⁽³⁾, която, Дюзтабанов наричал рецепт, той плащал по 100 пари - мюфтията не вземал повече - а на служителя му - два пъти повече, за "да се радва".

В Севлиево Дюзтабанов дружал с учителя по френски език Захари Даскалов, с когото се упражнявал по тоя език,

1. Дивитът служил на учениците „, както на търговците и махлебашите, за држане писалки и мастило, и се носел затъкнат на пояса.

2. Съдебни дела.

3. Съвет, мнение или упътване по завеждане, гледане и защита на съдебно дело.

познавал се и с всички по-видни турци. В Търново имал също познанства между турците.

Към края на 60-те години той изучава добре турския верозакон (Шерията). Благодарение тая му осведоменост и по турските закони, както и отличното владеене на говоримия и писмения турски език, Дюзтабанов минавал между турците наред с турските улеми⁽¹⁾.

Характерът на Дюзтабанов с неговото възмъжаване бързо почва да се мени. От скрит и мълчалив той става съобщителен, разговорчив, което правело впечатление на другарите му. На въпроса за промяната той отговарял: "Досега купувах, затова мълчах, а сега мога да продавам". Той говорил всякога мъдро, убедително и духовито. От разговора с него личало, че той е с голям запас от знания. Никой не смеял да му възразява, понеже думите му били всякога убедителни, основани на знание и здрав разум. Влезе ли някой в спор с него, той не отстъпвал, докато не го сломи със своите аргументи. Чорбаджийските синове, негови другари, не го обичали твърде - правили му на инат, но скрито го уважавали като човек интелектуално по-висок от тях. Но и Дюзтабанов не им се слагал, като при всеки удобен случай ги уличавал в невежество или в кражба, когато ги залови в такива при играта на карти в кафенето⁽²⁾. Той не обичал чорбаджийските синове, понеже били големи лихвари и събличали много еснафското съсловие. Тия лихвари той наричал "идолослужители".

За Цанката се пръскало слух, че бил безбожник, че бил горил иконите у дома си и пр. Тези слухове се появяват, когато той временно се бил увлякъл в протестантизма, увлечение, което траяло твърде късо време.

Дюзтабанов живял през 60-те години като младите пенсионери днес, казва неговият приятел Димитър Денчев Видинлиев, без специална работа, ала с тая разлика, че постоянно работил над себе си, като самообразованието си никога не прекъсвал. Той не ламтял за богатство, но славолюбието не му било чуждо. Не пусто тъславие, а желанието да стои по знания

1. Учени

2. Дюзтабанов посещавал често Паскалевото кафене, което било вътре в двора на хана. Обичал да стои на 4 стола: един, на който сяда, друг - за краката му и два други за под всяка мишца. Така той беседвал и спорил с присъствуващи в кафенето.

и добри дела над всичките си другари, да бъде готов за отговор на всеки зададен му въпрос, думата не зная по-рядко да се среща в неговия речник; с други думи, да се яви в обществения живот като ръководна, е не посредствена личност. През пролетта на 1870 г. Ц. Дюзтабанов е в Цариград. Това се вижда от следното му писмо до Йонко Шекерджията, негов съсед в Габрово.

"Цариград 30 марта 1870

Г. Юнко!

Писмото ти приех и разумях за Роза са укучила кучи с 5 крака браво, но да гледаш да го увардиш да не му стане нещо, дано ужувей, че ша го продавам тук да се даде на Царската с добитъци разни гадина и може да та слети някой нишан за чи си пренесъл таквизи един любопитян дар. Да сте здрави поздрави приятелите.

Сам приятелът ти

Ц. Х. Дюзтабанов

Приключеното дай у дома и ако даваш нещо на доносачът то дай го от дома.

Не мя забравяй!

същия

Шипчанов трябва да си е дошел понеже днес тръгва от тук".

През 1872 г. Цанко Дюзтабанов получава писмо от живущия в Цариград габровец Христо С. Арнаудов, с което му съобщавал за смъртта на д-р Никола Н. Априлов, братов син на В. Е. Априлов. Като наследник, той веднага заминава за Цариград. Наскоро обаче се връща да се снабди с полнощно от всички наследници и от общината за себе си и за Христо Арнаудов като адвокат; връща се обратно в Цариград и завежда дело срещу незаконните наследници на Никола Априлов⁽¹⁾. За Цариград бил придружен от своя приятел Димитър Денчев Видинлиев.

В Цариград Дюзтабанов с особено усърдие следил хода на войната между французи и пруси, като ежедневно харчил по 1/2 меджидие да купува чуждестранни вестници и списания. Проявавал особени симпатии към "старчето Велхелма", понеже турците симпатизирали на своите приятели - французите. А в кафенето на Лулча Панагюреца той намирал да чете букурещки български вестник.

1. Наследството възлизало на около 500 хиляди гроша.

В Цариград Дюзтабанов останал близо една година. През това време той твърде много четял, запознал се малко и с английски език, като помагал на Арнаудова в превода на Наполеоновия кодекс от турски и гръцки на български език. Обичаят да ходи да пие ракия вечер в Цариград не го засягал; любимото му ядене било компот от ябълки.

През 1873 г. Ц. Дюзтабанов се връща в Габрово още подобре подгoten за обществена дейност. При все това той, както и по-рано, обичал да дружи и да слуша хора, които имали по-специални знания, каквито са били някои от учителите в гимназията. След учебните занятия някои от учителите имали обичай да се събират пред дюкяна на Ив. П. Златин и неговия шуря Косю Христов и там да разменят мисли по общи работи на общината и училищата, по някои научни въпроси или се новини, местни и от чужбина. Дюзтабанов всяко бил между тях, слушал и купувал това, което му липсвало. От учителите той особено ценял Ив. Гюзелев. Между интелигенцията, еснафите и чорбаджиите Дюзтабанов минавал поради своите енциклопедически познания като учен човек и му отдавали нужната почит и уважение, както казахме по-горе. Неговите солидни познания в областта на отоманското законодателство карали адвокатите в Габрово през 70-те години да ходят при него за съвет по заплетени давии. Съветите му, разбира се, били всякога бесплатни, но срещу обещанието, когато им препоръча някой беден гражданин, да го защитават бесплатно или срещу много малко възнаграждение.

Ето такова било славолюбието на Дюзтабанова - чрез знания да търси между съгражданите си популярност, която не закъснява да спечели. До идването на Нестора Марков за учител в Габрово, общината в съгласие с учителите му предлага да стане учител по френски език; ала той отказал, понеже искал да стане не учител, а общественик в пълния смисъл на думата, да стане ръководител на общественото мнение, за какъвто се готвил. В същата 1873/74 г. в къщата на Дюзтабанова се открива втори мъжки пансион за странните ученици и за отличие от първия се наричал син поради вънкашната боя на бащината му къща. На първо време съдържател на пансиона станал сам той. Но Дюзтабанов не бил само съдържател на пансиона, но и безплатен учител на своите питомци-пансионери. Ето що го-

вори за него един от пансионерите му: "... Той дотолкова владеяше френски език, щото гледайки в френската книга, четеше направо на български. Той имаше една дебела подвързана французка книга по земеделието и много пъти вечер сядахме на една маса, и той ми четеше много работи по земеделие. За да докаже, какво значи да разбираш от земедели и какво може да направи един учен земеделец, есента на 1874 год. той донесе и поставил до входната врата на къщата за показ на габровци една тиква около 40 оки, която беше посял и отглеждал в градината на воденицата си на р. Росица".

Годината 1875 заварва Дюзтабанова вече с почетната служба училищен настоятел и платената - член на Габровския казалийски съд⁽¹⁾ (Мезлиши даавие).

Към тая година Цанко Хр. Дюзтабанов бил на 31-годишна възраст, с висок ръст, с добро и здраво телосложение. Лицето му било чисто, с бръсната брада, големи засукани наопаки и надоле тъмнокестеняви мустаци. Той имал широко и високо чело, с черни проницателни очи, сключени вежди и правilen нос. При звънлив и приятен глас, Дюзтабанов имал горда осанка; лек, пъргав, с железен характер и непоколебима воля. Говорил всяко по последен, с прилични думи; търпението му отивало дотам, че най-тежката му дума, когато бивал предизвикан, била: "Да те няма никакъв".

Бил фаталист: когато тръгне някъде и се повърне за нещо, отказвал да продължи пътя си, или пък, ако било необходимо това, заявявал, че няма да свърши никаква работа. Дюзтабанов бил члебия⁽²⁾, обичал да се носи прилично, всяко чист и с опънато облекло, което му съшивали по-добрите търновски френк-терзии, макар че и в Габрово имало такива.

Предаден всецило на своята работа в съдилището и училищното настоятелство, политическите въпроси не са го занимавали много, макар че не се дезинересирал от тях. Това се дължало на неговите особени разбириания по въпроса за освобождението на България от турско робство. Противно на разбириятията на неговите по-млади и буйни другари, упоени от апостолските проповеди на Васия Левски, Стамболов, Т.

1. Околийски.

2. Почетно название на личен човек, господин, господар по външни и вътрешни качества.

Измирлиев и др., които идвали в Габрово преди 1876 г. Дюзтабанов поддържал, че освобождението на България трябва да стане по еволюционен начин. Това свое гледище той не скривал и всякога работил и съдействувал да се получат по мирен начин все по-големи и повече политически права на българите. Ето защо ние го виждаме един от инициаторите на станалото на 30 декември 1875 г. градско събрание в Габрово, на което се решило да се иска от турското правительство признаването на българския език за официален наравно с турския, както и премахването военния данък бедел и заменяването му с кръвен данък - вземане на българите за войници. Душа на комисията, избрана в това събрание да изработи просбата до великия везир, бил пак Дюзтабанов. Той заедно със своя другар и приятел Ив. П. Златин се страхувал от революцията най-много заради училищата, понеже не вярвал в нейния успех.

Дюзтабанов поддържал, че българинът трябва да се подготви преди всичко в наука и изкуство, за да може да се покаже пред Европа достоен за една автономия, която лесно би се откъснала и развила в независимо княжество; че трябва да се повдигне нашето дребно стопанство (занаятчийството и домашната индустрия) на надлежна висота, като се индустранизират някои от дробните стопански форми; търговията да се развие тъй, че постепенно и незабелязано да мине в ръцете на българите, а у турците да остане само тяхната инертност, да останат със своя мързел. И когато българският елемент се издигне на нужната висота и завладее турския икономически, тогава, казвал Дюзтабанов, турците нямало да имат възможност за държат в политическо повинение един трудолюбив и издигнал се над тях народ; освобождението ни тогава от Русия - в това Дюзтабанов твърдо вярвал - ще станело много по-лесно. Тогаз когато, ако се направи въстание, турците щели да ни намразят окончателно, ще изколоят интелигенцията, ще разорят и ще затворят черкви и училища, ще опожарят села и градове, икономическото благосъстояние ще рухне, ще се върнем като народ 100 години назад. За Дюзтабанов например загубата на един учител била много по-голяма, отколкото тая на 100 души хора. За учителите той треперал не само като училищен настоятел, а защото гледал много по-далеч от другите. Настъпва историческата 1876 г. и Габрово почва трескаво да се приготвлява за въстание,

което трябва да се обяви навсякъде в България през настъпващата пролет.

Габровският революционен комитет начало с Еким Цанков почва усилена дейност: изпраща и приема куриери в и от съседните революционни центрове; изпраща такъв Георги Д. Бочаров) в Румъния; събира пари, а по странични пътища внушава на населението да се запаси с храна и пр. Натегнатата атмосфера се е чувствувала от всекиго, предугаждало се, че има да се случи нещо много важно, нещо съдбоносно. Габровските ковачи усилват производството на ятагани, правят се и особени сабли, с които се снабдяват готвещите се за въстанието габровци и съседните революционни комитети в Горна Оряховица, Ловеч и другаде.

Това напрегнато състояние се чувствувало, чувствувал го и Ц. Хр. Дюзтабанов, без да знае обаче че съдбоносният ден (1 май) бил тъй близък.

Знаеики възгledа на Дюзтабанова, членовете на габровския революционен комитет са се бояли и пазили от него и нищо не му доверявали.

Отдаден всецяло на работа като член на училищното настоятелство, Дюзтабанов бил в неведение за подготовката на въстанието и и.неговите ръководители, докато в началото на м. април неговият компаньон Димитър Денчев Видинлиев почва да го посвещава върху това, което се готви. Знаеики го като патриот, честен и пазещ тайната, както и склонността му към ръководна роля в обществения живот, не се стеснил да му открие не само дела, но и лица. И макар че Дюзтабанов бил на противно гледище, той почва да се интересува от работите на революционерите и да отделя повечко време за разговор с Видинлиева. Неговото родолюбиво сърце било дълбоко засегнато, че не е пръв между решилите се да умрат за България.

На 25 април в Горна Оряховица трябвало да стане общо събрание на централния революционен комитет за Търновско, на което да присъствува и делегат от Габрово. Когато между членовете на революционния комитет в Габрово става дума за избор на подходящо лице, Димитър Денчев Видинлиев прави предложение на един от членовете на комитета (Хр. Топузанов) тази мисия да се възложи на Цанка Хр.

Дюзтабанов като най-подходящ. Топузанов и другарите му се изплашили от предложението на Видинлиев, знаеики становището на Дюзтабанова по въпроса. Видинлиев обаче ги убеждава, че на Цанката делото не е чуждо и че той не би бил против една среща с тях. Заговорниците се съгласяват и срещата става на 23 април - Гергьовден, на местността Родевото над Боровото.

При събралиите се вече Еким Цанков, Тотю Иванов, Христо Топузанов, Христо Конкилев и учителя Никола Саранов, които съставляли габровския революционен комитет, идва Димитър Денчев Видинлиев заедно с Цанката Хр. Дюзтабанов⁽¹⁾. След като събралиите се посвещават Дюзтабанова във всичко, той им казал: "След всичко, което ми казахте, за мен остава да избирам едно от двете - или да ви предем на властта, или да тръгна с вас. Предпочитам подирното". След малко Дюзтабанов добавил: "С въстанието не ще освободим България, в това съм убеден твърдо, но ще научим българина поне да знае, как да мре. Ще обърнем вниманието на Европа и ще дадем възможност на Русия да дигне гюрултията".

Дюзтабанов бил избран за делегат в гора Оряховица като човек, който най-малко може да бъде подозрян от турците и той приема при условие ако му бъде разрешен отпуск сутринта от председателя на съда. Както предвиждал, отпускът му бил отказан поради насрочени дела и на негово място бил изпратен аптекарят Асен Каменов.

Приятелството на Дюзтабанов с Ив. Златин е било толкова голямо, че веднага след Родевото той открива на Златин, че е станал бунтовник.

На 28 април в Габрово се получават сведения, че въстанието в Южна България е обявено. На 29 април Дюзтабанов узнава от турците в конака, че се получила телеграма от Търново, с която се съобщавало, че край с. Балван (Търновско) се появила една въстаническа чета, като се заповядвало да замине едно военное отделение от габровския гарнизон към това село.

1. Братът на Цанката Хр. Дюзтабанов, Васил Хр. Дюзтабанов, както и Ив. П. Златин твърдят, че тая среща била устроена без знанието на Цанката, уж срещането станало случайно.

Връщането на А. Каменов от Горна Оряховица се очаквало с нетърпение, за да се разбере, какво да се прави и да се съгласува всяко действие с това на революционния комитет. Понеже Каменов не се върнал до вечерта на 29 април, предвид обявеното въстание в Панагюрище и появата на чета край с. Балван, за да й се помогне и за да не стане някое предивременно разкритие на работите в Габрово, след едно съвещание на комитета сутринта на 30 април на Михалевото в присъствието на Дюзтабанов се взема решение въстанието да се обяви още утринта на 1 май. С това решение трябвало веднага да се вземе и друго - кой да бъде войвода на въстаниците. На всички очите се спрели на Цанка Дюзтабанов като човек с най-голям авторитет между населението, особено между интелигенцията не само в Габрово, но и в цялото Търновско. Този избор впрочем бил обсъден още на Родевото⁽¹⁾. Дюзтабанов приема избора и всички се пръсват, за да се подгответ и да предупредят другарите си още същата вечер да излязат въоръжени в Балкана. Сборното място било определено - Габровският Соколски манастир.

Дюзтабанов се запътва най-напред за в конака да поиска отпуск уж че ще ходи по специална работа на воденицата си в Севлиево. На улицата той среща гимназиалния си учител Нестор Марков, към когото се обръща със следните думи: "Даскале, прощавайте! Аз от вчера, както знаете, отбелязан в контрактите Ви, кому по колко се следва да взема от училищното настоятелство. В случай, че някой от вас учителите пострада, децата му ще могат да получат от душеприказчиците в Одеса припадащата му се заплата. Сбогом, сбогом! Господ добро да дава". Този цитат още един път подчертава ония грижи на Ц. Дюзтабанов, които той имал за учителите, като в един съдбносен лично за него момент мислел за тях и за техните семейства и добросъвестно изпълнява дълга си на училищен настоятел. След получаването на отпуск и като се среща с някои свои приятели и съзаклятници Дюзтабанов се прибира вкъщи.

1. Цанко Дюзтабанов приел избора според брата му Васия, както е отбелязано в книгата на братя Гъбенски, по три причини: 1. нямало по-подходящ от него войвода; 2. убедили го какво всичко било добре подгответо (което впоследствие не се оправдало) и 3. да умие приписаното на баща му петно, че като чорбаджия през 1856 г. попречил най-много за успеха на дядовото Николово въстание.

Привечер, облечен в бели шаячни дрехи, обточени с червен гайтан⁽¹⁾, които Дюзтабанов си бил шил, според думите на брата му Васия, още през време на въстанието на Филип Тотя, с водна чаша от хининово дърво в джеба; с мушама, калпак на главата и обут в чепици с лачени тозлуци върху тях, при въоръжение: сабя, револвер със сребърни украшения по дръжката⁽²⁾, пушка (тая на даскал Никола Стефанов) бинокъл, Цанко Хр. Дюзтабанов напуска бащината си къща, за да отиде и сложи главата си за свободата на България.

На 1 май вечерта четниците почват да се събират на поляната пред Соколския манастир, като до утринта броят им достига цифата 219 души. Четниците били въоръжени с хладно и огнестрелно оръжие: сабли, ятагани, пищови, пушки (кремъклийки и евзалии - от подирните няколко двуцевни). От четниците много малко имало с револвери; иглянка или магазинна пушка - ни една. На 2 май, неделя, след свършване на службата в манастирската черква, на която всички въстаници присъствуваха, става общ преглед на четниците и подразделението на четата на 7 подчети, всяка със свой началник. За такива били определени: Тотю Иванов, Пенчо Постомиров, Христо Конкилев, дядо Михал Гетюв, Данаил Бурмов, Христо Паргинков и Никола Кавалов.

След това четите, предшествани от няколко души като патрул, тръгват през Червен бряг за Севлиевския балкан, за да се съединят с тия от Севлиевско и тогава да вземат решение за съместно действие и общ обект.

1. Живущите по онова време в Румъния габровци са донасяли в Габрово подобни дрехи, които по кройка и пев са напомняли румънската военна униформа. Спомням си и днес като че ли бе вчера, когато през лятото на 1875 г., 8-годишен хлапак, като отивах с другарите си от горния край да играем на талим (войнишко обучение) на Сокова поляна с дървени пушки и сабли, излизаше при нас да ни обучава един момък габровец, живял в Румъния, когото наричаха Дабчето. Той се преобличаше в тия дрехи, скрит в скалите на Сокова и се явяваше при нас като началство. Командуването ставаше по турски. От командните думи са останали в паметта ми само: арс дурт, селям сдурт, фишек ал - пиша ги така, както съм ги запомнил.

2. Револверът бил на баща му Христо Дюзтабанов, който накърно преди да умре (1868 г.) го получил подарък от Юмер паша при завръщането на подирния от похода му срещу Черна гора.

Патрулът, излизайки на шипченското шосе над Червен бряг, посреща идещата от Габрово турска поща, напада я безуспешно и дава сигнал за Габровското въстание. Вечерта четата спира на Моровешката стена. След напътствената реч на войводата и след заявлението му, че "назад въже ни чака, а напред - куршум и нож", той пропуска четата си, останала вече на брой около 100 души, да мине под неговата и на Тотя Иванов скръстени саби, което означавало клетва на четниците.

Мнозина от четниците предлагали веднага да се нападне конака в Габрово. Но на това се противопоставил най-много Дюзтабанов, най-силният аргумент на когото бил: "Не ви ли е мила поне гимназията".

На 3 май, на почивка при местността Мечкови чуки, към четата се присъединяват още 11 души габровци, единият от които (Гаврил Кръстников) донася знаме за четата, за каквото дотогава служила червената престилка на една селска мома, взета по път от Тотя Иванов срещу едно рубе. Знамето е било ущито от габровката Мария Ив. Ръскова.

Първото и най-голямо разочарование на Дюзтабанов било той ден. Нему станало много мъчно, дето не излезли всички, които трябвало да излязат с него в Балкана, а останали по домовете си, като дошли още само 11 души. Нерадостен, войводата разделя четата си на две отделения, едното под своя, а другото под командата на Георги Д. Бочаров и по два различни пътя се отправят за севлиевското с. Батошево.

От бойното поле, преди разбиване на четата, Дюзтабанов изпратил до комитета на Габрово писмо, в което като разправял за сраженията с турците, като описвал духа и храбростта на четниците и как той лично повалил четирима черкези, искал да му изпратят хляб, вино, муниции, вестници и новини. И най-после в същото писмо, поръчвал комитетът да побърза да даде гласност чрез европейската преса за турските зверства и отправи апел към християнска Европа за милост и защита на нещастния български народ.

След ред боеве при Батошево, Кръвеник и Ново село с турски бashiбозуци и черкези, силно разстроените чети се оттеглят към върха Марагидик. Преди да достигнат той връх, двете чети, съединени вече в една на 11 май на местността Ранибунар биват оградени от черкези и бashiбозуци. След един пущечен и ръкопа-

шен бой, останалите живи четници се пръсват. Войводата Дюзтабанов, ранен тежко в дясната ръка, бива отведен от Г. Бочаров и Христо В. Точилото от мястото на боя. Понеже четниците не носили със себе си никакъв превързочен материал, първата превързка на раната на войводата била направена с каквото попаднало (кълчища случайно намерени у селяни, избягали в Балкана).

От загубената кръв и недобрата превързка войводата изпада в трескаво състояние, към което присъединилите се: глад, жажда, студ и пътуване из урви и долища, отнемат всички сили. Това нещо накарва останалите при него други четници да се напътят с ранения към Габрово.

Над габровското село Бойновци Дюзтабанов останал сам с Георги Бочаров; към тях се присъединил и Хр. Мацов. Докато подирните двама вземат решение да влязат ли в село или не, войводата се запътва за къщата на своя познат Стоян Пенчев Врабец. Преди още да влезе в къщата му, той бива забелязан и познат от някои бойновчени, едни от които искали да го укрият, други - да уведомят общинския чорбаджия Иван Колев от с. Гурнова могила.

Стоян П. Врабец, като посреща ранения войвода, отвежда го в плевнята си и го извежда на тавана й; след това му занася мляко за подкрепа на напусналите го сили.

Уведомен за слизането на Дюзтабанова в Бойновци, общинският чорбаджия се запътва със старейшината Хр. Платиката и махлебашията Минча Анадолчето да го арестува като същевременно изпраща Димитра Гатев в Габрово да предизвести турците в конака.

В Бойновци те намират Дюзтабанова в плевнята на С. П. Врабец и го снемат по стълбата, защото, безсилен, сам не можъл да слезе. На опита от страна на чорбаджията да го вържат войводата казал, че той е достатъчно вързан с строшената си от куршум ръка.

Това станало на 18 май 1876 г. Същия ден Дюзтабанова повеждат за Габрово. Пред селото още ги посрещат изпратените бързо заптиета, които заедно с арестанта и придружаващите го се отправят обратно за града. След едно дененощие, прекарано в габровския затвор, Дюзтабанов на "шеркет арабаса" бива откаран в Търново, дето на 30 май вечерта по здрач пристига.

До улавянето на Дюзтабанов между турците в Търново ходела легендата, че той бил излязъл в Балкана със своята любовница - една много хубава мома, която ушила и носила знамето на въстаниците. Това, разбира се, не е било вярно, а рожба на турска фантазия.

Първата вечер войводата преспал в една от стаите на горния етаж на конака, след което бил преведен в затвора при другите затворници, дето му била дадена и първата рационална медицинска помощ от д-р Стат Антонов, "беледие хекими" тогава.

Ц. Дюзтабанов бил изправен да отговаря за деянията си пред извънредната комисия (Фефк - аляде мезлиши), образувана в Търново от специалния пратеник от Цариград - Али Шевик бей, да съди изключително въстаниците от Търновско⁽¹⁾.

В затвора Дюзтабанов е бил третиран добре от турците, както никой друг. При инстантите (разпитите) турците - членове от комисията го именували Цанко ефendi, а пазачите и кафеджията от затвора - бимбashi⁽²⁾. В съдебното заседание му давали цигара да пуши и стол да сяда, което не се разрешавало другому. Съдиите го запитвали как отива раната на ръката му, дават ли му редовно храна и пр. Всички затворници от затвора, били те въстаници или не, му ставали на крака, когато се връщал от разпитите, на каквито често бил подлаган, като му намирали и давали да седне на най-почетното място.

От нараняването му до докарването му в затвора Дюзтабанов никога никому не се оплаквал от физически страдания; ала душевната болка той не скривал от никого, както от българи, тъй и от турци и съдии. Тази болка се заключавала в това, че бил излъган в добрата подготовка на въстанието с оръжие и пр., че когато се обявява солидарен с комитета, когато приема да стане войвода и излиза в Балкана, броят на четниците се оказал далеч по-малък от обещания, а заловените му другари отричали деянията си като въстаници. За тая неподготвеност на въстанието Дюзтабанов се сърдил най-много на Екима Цанкова, душата на габровския революционен комитет, когото за наказание пожелал да види обесен пред себе си.

1. Тази комисия - съд, е имала освен председател 15 души членове, от които седем души турци и 7 българи.

2. Военачалник на 1000 души.

Макар че раната му продължавала да гнои и да му причинява физическа болка⁽¹⁾, че душевната му болка - поради пропадане на въстанието и загиването на много хора мърцина - била много голяма, той бил всяка усмихнат, спокоен, дори и шеговит: бесилката, която му предстояла, не го смущавала.

Още при първия разпит Ц. Дюзтабанов, след като заявил тържествено пред съдиите, че в живота си никога не е лъгал и сега няма да изльже, разправил откровено и спокойно всичко, което знаел от деня на посвещаването му в комитетските работи (23.IV.1876 г.) до 18 май същата година - денят на неговото залавяне в с. Бойновци.

Дюзтабанов всяка поддържал пред съда, че целият български народ бил въодушевен от желание за свобода, че това движение е общо, че даже бабичките и момите от селата са посрещали въстаниците с китки в ръце и сълзи на очи от радост. При разпита за учителите, какво знае за тях, той заявил, че те всичко са знаели, ала били непричастни в подготовката на въстанието и комитетските работи въобще. В своята откровеност за учителите обаче той не отишъл по-далеч, понеже знаел цената на един учител и че на пазар учители не се намират, както се е изразил неговият чичо Васил Ц. Дюзтабана пред Митхад паша, когато ходатайствуval с Ив. П. Златин. (през 1876 г.) да се пуснат арестуваните трима габровци.

Откровеността, честността и храбростта на Дюзтабанова подкупват доброто сърце на председателя на съда Али Шевик бей. Той се смилява над него и поверително му обещава да ходатайствува пред султана за замяна смъртното наказание със затвор в някоя крепост. Ходатайството обаче не било удовлетворено от султана. Тия високи качества на Дюзтабанова спечелили симпатиите и на други турци от съда. Така вилаетският инстантакия (съдебен следовател) при съда Саами бей казал поверително на българина - член от съда, Ю. П. Теодоров следните

1. При една от превръзките на раната му из нея било извадено едно малко кокалче, което войводата предал на майка си за "спомен", когато тя дошла в Търново да го види, преди да бъде обесен. При тая си си среща Дюзтабанов наставлява майка си да се изплатят взетите от него държавни пари 6030 гроша при тръгването му в Балкана. Тази сума била платена от неговия зет Петър Гючев за сметка на брата му Васил Дюзтабанов.

думи: "Вижте се с вашите колеги българи и се споразумейте дали не му се намери някой от турците да ви поддържа и ако поне един от тях се съгласи с вас, то направете предложение в комисията (съда) да се попроси милост от султана. Я вижте какъв е млад и достоен човек, язък за младините му".

Докъде отивал Ц. Дюзтабанов със своята смелост и откровеност, говори следното възпоменание за него на Ю. П. Теодоров (един от неговите съдии), което намираме на стр. 105 от неговата книга "Възпоменания по въстанието в Търновския санджак през 1876 г.). "Няколко дни преди екзекутирането на Дюзтабанова турците веднъж го запитаха: "Цанко ефенди, ти като си такъв умен човек, който знаеш историята и толкова други науки, па познаваш нашите оръжия и сила, не можа ли да предвидиш, че не се изкарва на глава да се борите вие, една шепа хора, с такава силна държава като нашата? - Чудно ми е как можа и ти да се увлечеш в тая глупава работа и да станеш бунтовник?" Той отговори дързостно: "Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са в вашите ръце, че със сила ние не ще ви надвием; но зная още, че вие сте варвари и тирани, че поради въстанието вие ще нападнете на невинните и мирни жители и ще направите зверства. Нашата цел, прочее, не е била да ви надвием със сила, но само да ви предизвикаме да направите зверства, което вече направихте премного и благодарение на което се компрометирахте пред целия образоват свят; а тая наша цел е достигната вече. Бъдете, следователно, известни, че ние победихме. Вие като изгорихте толкова къщи и села на мирните българи, като изклахте толкова невинни старци, бабички, жени и деца, като разорихте толкова църкви и училища, трябва да знаете, че цяла Европа се възмути от вашите зверства и че тя скоро ще дойде да ви изгони от тук. За това стягайте се за бягате към Анадола. Вие издадохте Хати-шерифа и не го изпълнихте, издадохте Хати-хумаюма и не го изпълнихте, обещахте правдини

за християните и тях не дадохте, мислите си, че с лъжа ще я карате! Европа се насити на лъжите ви и вече не ви вярва. Вашата се свърши вече; Европа, както казах, ще ви изпъди оттука". Турците, които слушаха тия думи на войводата, изказани на турски език с един твърд и решителен тон, се ядосаха много и се уловиха за брадите си. Я вижте бунтовника, какво страшно говори. - казаха те и излязаха навън да се поразходят, да вземат чист въздух, за да им поолекне, защото ги заболяха главите от думите на Дюзтабанова".

На публичното съдене, което стало в коридора на търновския конак, в който коридор впоследствие заседава Първото Велико Народно събрание и се изработи Българската конституция, след като е бил прочетен обвинителният акт и след речта на прокурора, които искал бесилка за Дюзтабанова, подирният заявил: "В обвинителния акт вие сте изброяли само моите престъпни действия като революционер, но нищо за добрите ми дела, а аз имам такива. Аз харизах живота на един турчин, плечен от дружината ми; аз не допуснах да се нападне и изгори Габрово и пр".

Осъждането и обесването на Дюзтабанова стало на 15 юни 1876 г. в Търново, на мястото, дето сега е паметника на загиналите въстаници от Търновския санджак (окръг)⁽¹⁾.

Същия ден след обяд са обесени заедно с него и габровците Еким Цанков и свещеник Иванчо П. Петков.

След прочитане на присъдата турците запитали Дюзтабанова къде желае да бъде тя изпълнена - в Търново ли или в Габрово. На това той отговорил хладнокръвно: "По-добре тук в Търново, защото като по-голям град ще бъде по-салтанатлия".

Желанието на Дюзтабанова да бъде обесен Еким Цанков преди него се събра. Когато бил отведен на кола на лобното място, там той видял Екима да виси вече на въжето. Като доближава до обесения, той го ударва с ръка по краката и му отправя думите "Как си, другарю? По-спокоен ли си тук? И аз ида при тебе".

1. Тази е датата на обесването според братя Хр. и П. Гъбенски. Според Ю. П. Тодоров пък обесването било извършено на 22 юни, а според Н. Ганев (Страници от историята на гр. Севлиево) - на 25 юни.

Присъстващият свещеник поискал да прочете напътствена молитва, каквато Дюзтабанов намерил за излишна: "Иди си, дядо попе, яз нямам нужда от молитва". Най-сетне, като раздал намиращите се у него пари, простил се с присъстващите и с пълно самообладание се покачва на бесилката с думите: "Бесилката не е позорна за мене" ⁽¹⁾.

Как е ценен Ц. Дюзтабанов и как народът е чувствувал неговата загуба, говорят следните строфи от едно стихотворение, написано от неизвестен автор след неговото обесване:

Ах, вий гори, полета и високи балкани,
Жално заплачете, Цанка вий жалейте,
Цанка Дюзтабана и Йонка Карагьоза ⁽²⁾

Костите на Ц. Дюзтабанов са пренесени в Габрово на 15 юни 1881 г. и днес почиват в голямата гробница под камбанариета на черквата "Св. Благовещение" в девическия манастир ⁽³⁾.

В основата на тия бележки, печатани в отделна брошура през 1926 г., легнаха разказите на живия брат на войводата Васил Хр. Дюзтабанов; на неговия близък приятел и сподвижник Иван П. Златин; бележките на покойния Димитър Денчев Видинлиев, които се намират в музея на

1. Братът на войводата - Васил Хр. Дюзтабанов, ми е разправял, че джелатите, когато турили примката на шията на Цанката, забелязали за пръв път, че вместо инстинктивно издигане тялото нагоре, както всички обесени са правили, той се сшил и снемал главата си по-долу, за да го хване по-добре и по-скоро въжето.

2. А зетът на Цанката - старият учител Антон Неследников, съм слушал да разправя, че последното желание на войводата било да бъде покачен на въжето с лице, обърнато към север, което желание било удовлетворено и означавало: последният поглед на обесения да бъде към страната, отгдето очаквал да изгрее зората на нашето освобождение - Русия.

2. Севлиевец - участник във въстанието през 1876 г.

3. Размерите на черепа на Ц. Хр. Дюзтабанов са измерени от проф. Ст. Ватев на 28 юли 1903 г. в гробницата на манастира. Получени са били следните цифри:

Дължина	178 mm
" най-голяма	179 "
Широчина	149 "
Височина от form. magn.	139 mm
" ухото	118 "
Основата	106 "
Чело	96"

Историографското дружество "Габрово" в Габрово, книгите набратя Хр. и П. Гъбенски ("Историята на гр. Габрово" 1903г.), Ю. П. Тодоров ("Възпоменания по въстанието в Търновския санджак", 1897 г.) и Н. Ганев ("Страница от историята на Севлиево", 1925 г.); статията на Нестор Марков, поместена в "Юбилеен сборник на Априловската гимназия" от 1900 г.; статиите на Тома Васльов и Ф. Х. Шиков - в "Юбилеен сборник на Априловската гимназия" от 1925 г. и частни писма на самия Ц. Дюзтабанов.

Тотю Иванов х. Досев

Тотю Иванов х. Досев изпъква като една от най-симпатичните фигури между габровските въстаници от 1876 г. Син на заможни родители, след като свършва класното училище в Габрово през 1872 г., той се отдава на търговия - остава на дюкяна на баща си и брата си. За детинството му не се знае нищо. Като юноша се е отличавал със своя тих и благ характер. Вече възмъжал, той минава между съграждани и другари като трудолюбив, честен, добродушен и с бъдеще млад търговец Радвал се на цветущо здраве и физическа сила. Бил решителен и неустрашим - за тия му добри качества той е ценен и обичан от своите другари.



Тотю Иванов е бил от среден ръст, с правилно телосложение и мъжка походка, при временно движение на главата наляво и надясно, от което пискюлът на неговия фес се е мятал ту на една, ту на друга страна като махало. Той имал закръглено лице с големи гъсти мустаци; черноок, с благ поглед.

Член на възобновеното през 1871 г. габровско читалище, което е било един вид духовна кооперация на габровската

интелигенция, в 1875 г. Тотю Иванов влиза като член в габровския революционен комитет, който комитет се заема с подготовката на въстанието, а през въстанието става дясна ръка на войводата Цанко Хр. Дюзтабанов. Под неговата сабя, скръстена с тая на войводата, минават всички четници на местността Муровешката стена, когато четата се отправя към Севлиевския балкан, за да се присъедини със севлиевци.

След окончателното разбиване на габровската чета, станало в боя на 11 май 1876 г. по Марагидик, и разпръсването на останалите живи четници, Тотю Иванов успява да се добере и укрие в с. Тодорчета, Топлешка община, Габровска околия. Но не се минават много дни, в края на м. май ст.ст., той бива предаден и на 28 с.м. убит от изпратената срещу него турска потеря. На възгласа от страна на заградилите го турци да се предаде Тотю отговаря с гърмежи от револвера си, наранява двама турци и тогава пада мъртъв. Неговата глава, отрязана и набодена на прът, е била донесена в Габрово и изложена на показ на пазарния площад до северозападния ръб на градския часовник. Там имаше купчина боклук, в която бе забоден пръта с главата. Тази картина, запечатана в детската ми памет, стои и днес тъй жива, като че ли я гледам и сега.

Тотювата глава на другия ден била заровена край река Синкувица, откъде през нощта е била извадена от някоя си баба Драгулица и погребана в гробищата при черквата "Св. Богородица" в Габрово. Тотю Иванов е загинал неженен, на около 27-28-годишна възраст. И неговият стар баща, вместо да дава бакшиши по сватбата на своя син, е бил принуден със свито от болка сърце да дава такива на турските заптии, които са отишли при него да му съобщят за храбростта на неговото чадо преди да падне убит.

ОБЩЕСТВЕНИЦИ

Николай Христофорович Палаузов⁽¹⁾ е най-действият и дългогодишен душеприказчик на В. Е. Априлов.

1. За написване на настоящата биографическа скица използвахме статията на Р. М. Каролов в "Период. спис." кн. LXI 1000, стр. 167; статията на проф. Казански в "Русская Старина". Г. XXX. I. 99. Спб. стр. 61; документите в папка № 178 на Арх. отд. при Соф. нар. библ., както и личните ми спомени за него като душеприказчик на В. Е. Априлова.

Той е роден в Габрово на 9 май 1819 г. Първоначално образование получил в родното си място при килийния учител даскал Калинич. В началото на 30-те години е бил извикан от чича си Николай Ст. Палаузов в Одеса. Там след предварителна подготовка той постъпва в Ришелевския лицей, който свършва в 1842 година.

Н. Хр. Палаузов е един от първите българи, завършили руско учебно заведение. На 21-годишна възраст той приема руско поданство и постъпва на държавна служба в одеската митница, чиновник XII клас. През целия си живот е служил в тази митница и умира като член от нейното управително тяло.

Н. Хр. Палаузов не е бил само добър чиновник, но и виден общественик, един от малцината деятели, които пробудиха към нов живот потиснатия в робство. Неговата дейност е била еднакво високо ценена от руските и български патриоти.

Палаузов е бил от ония емигранти-българи в Русия, които са държали на руското влияние. Той твърдо вярвал, че само Русия може да даде освобождението на България. Но подобно на В. Е. Априлов често казвал, че българите трябва да се учат, защото само по пътя на образоването ще подгответ по-скоро освобождението си. Н. Хр. П. не е аспирирал за по-високи служби. През целия си живот той не е напускал Одеса, дето смятал, че като служи на второто си отечество - Русия, най-добре ще служи на своята родина, на угнетена и възраждаща се България. Безкористно и най-ревностно е служил той на българското народно дело чрез свои познати високопоставени лица. От особено голямо значение са неговите докладни записи, с които запознава руските държавни дейци и руското обществено мнение с българските работи.

